
Марија Алексић Чеврљаковић, Марија Марић
(Завод за заштиту споменика културе Краљево)

БАШТИНА НА МАРГИНИ. ЗАБОРАВЉЕНО КАСНОАНТИЧКО НАСЛЕЂЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У КРАЉЕВУ

*Ако се у Србији настави са уништавањем археолошког наслеђа,
будућим генерацијама остаће само разбацани фрагменти керамике.*
Александар Јовановић¹

Увод

Инспирисане речима једног од највећих истраживача античког периода српске археологије, започеле смо анализу касноантичког наслеђа на територији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, са нагласком на његовој заштити и потенцијалу за ревитализацију. У тексту који следи биће указано на могућности и ограничења ревитализације корпуса касноантичке баштине, разматрајући његов положај, просторни распоред, као и однос савремене заједнице према материјалном наслеђу у најближем окружењу. Дакле, биће изнета запажања о томе како положај наслеђа у просторном и когнитивном смислу утиче на његово очување.

Територијални оквир рада представља простор надлежности Завода за заштиту споменика културе Краљево, односно приближно југозападна четвртина Републике Србије, што у савременом административном смислу представља област четири управна округа: Рашки, Расински, Златиборски и Моравички, односно двадесет и пет општина. У периоду ране антике овај простор је био део римских провинција Горње Мезије и Далмације.² Провинција Горња Мезија обухватала је готово целу територију данашње централне Србије са Косовом и Метохијом, северни део Македоније и западне делове Бугарске³ и на западу се граничила са провинцијом

¹ Б. Дрча, *Новчани систем касноримског царства 293-348*, Београд 2011, 3.

² Тачно простирање граница између римских провинција Горње Мезије и Далмације још увек није са потпуном сигурношћу утврђено, али се зна њихово приближно пружање што је довољна информација за овај рад.

³ М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 8-11.

Далмацијом која се пржала све до Јадранског мора (Сл. 1). Реорганизацјом балканских провинција крајем 3. и почетком 4. века ову област дефинишу новоосноване провинције: Прва Мезија (*Moesia Prima*), Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*), Медитеранска Дакија (*Dacia Mediterranea*) и Дарданија (*Dardania*) (Сл. 1) које припадају дијецези Мезија (*Moesia*), односно Дакија (*Dacia*), те префектури Илирик (*Illiricum*).⁴ Битно је истаћи време реорганизације територије због хронолошких одредница рада које обухватају период пре и после тога. Дакле, временски оквир истраживања је период касне антике, односно време од друге половине 3. века до краја 5. века.

Касна антика на територији југозападне Србије

Римске провинције Горња Мезија и Далмација, осим геостратешког, имале су велики значај и за економију Римског Царства. Основу римског привредног система чинила је експлоатација различитих сировина широм Царства, у зависности од природних потенцијала појединих области. Окупирањем велике територије и формирањем провинција обезбеђени су извори многобројних ресурса који су се, у економском смислу, међусобно допуњавали.⁵ Тако је територија Централног Балкана представљала значајан извор руде који је од оснивања провинција експлоатисан и дистрибуиран широм Царства.⁶ Посебан интерес Римљана били су племенити метали (злато и сребро) а затим олово, бакар, гвожђе и друго рудно богатство које је пре доласка Римљана на Балкан већ било експлоатисно од стране палеобалканског становништва. Поред тога, у залеђу источног Јадрана, те у унутрашњости Горње Мезије и Далмације, производиле су се значајне количине житарица (нарочито овас, просо и јечам), као и винова лоза и остали аграрни производи, иако пољопривреда никада није била примарна привредна грана овог простора. О томе најбоље сведоче речи римског правника Сатурнина који је записао ...*како је Африка земља жита, тако је Мезија земља руде*⁷, даље наводећи предвиђене казнене мере које су прописане за противзаконито деловање које угрожава ове привредне активности.

⁴ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 273-274.

⁵ М. Марић, *Прилог проучавању територијалне и административне организације касноантичког рударства на примеру Авале*, Зборник Народног музеја у Београду, XXII/1 – археологија, (Београд 2015), 386-387.

⁶ Са овог простора потиче велики број ингота – слитака који су пронађени широм Царства попут налаза *massae plumbeae* из Тибра и Приморске Цезареје и др. код S. Dušanić, *Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji*, Arheološki vestnik acta archaeologica XXVIII, Ljubljana 1977, 163; М. Марић, *Улога касноантичких вила руслика у организацији рударства и металургије на Централном Балкану* (Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Београд 2015, 62, фн. 37.

⁷ ...*evenit, ut eadem scelera in quibustam provinciis gravius plectantur; ut in Africa messium incensores, in Mysia (!) vitium, ubi metalla sunt adulteratoris monetae* Африка (Dig. 48.19.16.9-10).

Дакле, након освајања централнобалканског простора почетком 1. века нове ере и организације провинција, прва два века владавине Римљана на овом простору обележава постављање свих нивоа власти, изградња инфраструктурних објеката, утврђења, путева, заузимање домородачких рудника, утврђивање граница како би се осигурала одступница за даља освајања и организовао систем који ће доносити економску корист Царству. Током више векова провинцијског живота, територија је мењала власнике/управитеље, те је, осим царских, доспевала у руке peregrinих *civitates*, приватних поседника и градова латинског права (колонија и муниципија) осниваних унутар провинције.⁸ О значају и важности ових процеса у античком периоду говоре писани извори, епиграфски натписи, нумизматичка грађа, јуридикчке одредбе, као и остаци инфраструктуре, рударских и металуршких активности.

Успостављање и функционисање система експлоатације руде у 1. и 2. веку, опада у периоду војничких царева и доживљава препород за време Диоклецијана и других владара 4. века. Након периода напуштања Дакије, за време цара Аурелијана 242. год, оквирно почиње период касне антике, који је на територији Централног Балкана обележен померањем тежишта економског живота из урбаног у рурално окружење. Материјална манифестација тог процеса огледа се у појави *villae rusticae* и утврђења. Руралне области провинција, у том тренутку, већ су биле организоване у царске домене у функцији експлоатације рудног ресурса. На територији која је третирана у овом раду, потврђени су делови два рударска домена: *Metalla Tricornensia* коме су припадале планине Рудник и Котленик⁹ и Ибарски домен при *Metalla Dardanica* за који се везују рудоносни предели Копаника, Гоча, Жељина и Рогозне¹⁰ (Сл. 1) као и простор Полимља са рудником Чадиње недалеко од античког насеља у Коловрату.

Формирање рударских домена, као територије под посебним империјалним режимом, прати правилност у организацији крајолика, односно у просторном распореду локалитета. Та правилност објашњена је моделом запоседања територије под ресурсом коју чине рудник – насеље (вила) – утврђење.¹¹ Испитивањем улоге сваког елемента модела у систему, њиховог међусобног односа и односа према животној средини, упућује на њихову повезаност у техничком, социјалном и економском контексту, а отвара и свеобухватнију могућност посматрања целине у смислу заштите и презентације материјалних остатака у оквиру пејзажа.

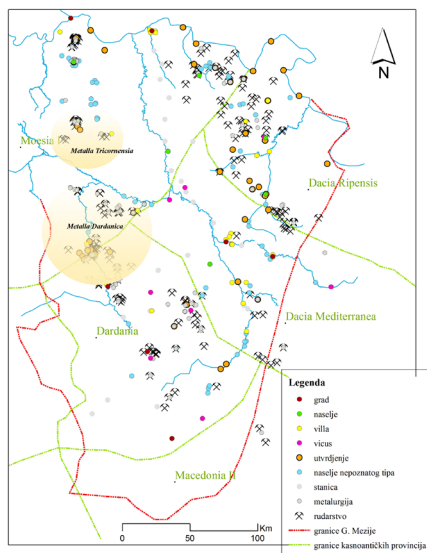
Урбанизација овог простора била је последица стварања услова за економску функционалност, а то је праћено и процесом романизације домородачког становништва. Тако је током ране антике, забележена значајна појава продукта централнобалканског простора широм Царства,

⁸ Исто, 37-38.

⁹ М. Марић, *Улога касноантичких вила*, 57-58.

¹⁰ Иста, *Касноантичка купатила у рударским доменима: нова истраживања на Гочу*, Зборник Народног музеја у Београду, XXIII/1 – археологија, (Београд 2016), у штамп.

¹¹ Иста, *Улога касноантичких вила*, 62, фн. 37.

Сл. 1. Карта рударских и металуршких локалитета Централног Балкана са рударским доменима на територији Завода у Краљеву

Fig.1 Map of mining and metallurgical sites of the Central Balkans with mining domains on the territory of the Institute in Kraljevo

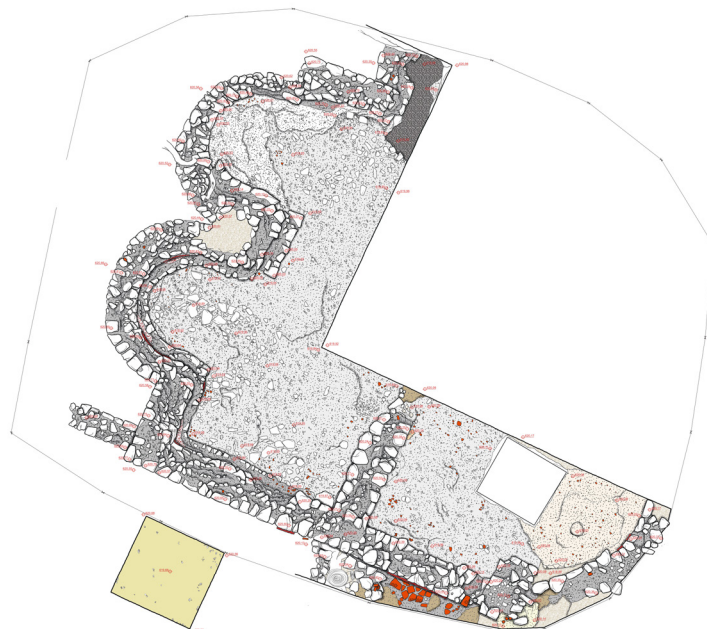
Сл. 2. Касноантичка налазишта на територији Завода у Краљеву

Fig. 2 Late Roman sites on the territory of the Institute in Kraljevo

док се у периоду касне антике комплетно мења економска слика овог простора. Континуирани упади варвара ометали су рад рудника и транспорт метала у Рим и друге провинције. Током 3. века, са растућим проблемима у Царству, увећавао се и проблем транспорта на великим удаљеностима. На Балкану се у том периоду догађа нова реорганизација административног система, односно економских активности које су за последицу имале промену пејзажа.¹² Управо те промене у пејзажу представљају археолошке структуре, односно локалитете и њихово природно окружење који су основни предмет заштите културног наслеђа.

Током касне антике дошло је до померања економских активности из урбаних у рурално окружење услед пропасти урбане привреде, што није значило потпуно замирање градова. На предметном простору посебно треба издвојити два највећа урбана насеља: прво на територији данашњег Чачка и друго у Коловрату код Пријепоља (Сл. 2) чија античка имена и статуси још увек нису познати. Богат касноантички слој Чачка и околине дефинисан је налазима терми у центру савременог града (Сл. 5), вилом у Мутаповој улици, античким објектима у порти цркве Богородице Градачке, налазима из порте цркве у Бељини (Сл. 8), Музеја и Гимназије, као и у широј околини града попут великог комплекса са термама у Бељини и

¹² Исто, 10.

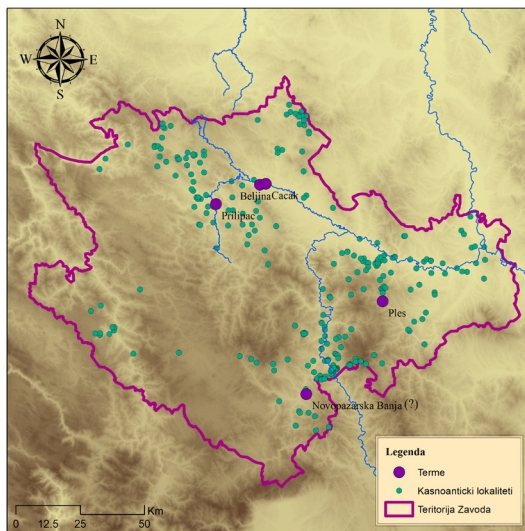
Сл. 3. Касноантико купатило на локалитету Јабланица у селу Плеш код Александровца (цртеж А. Матовић)

Fig. 3. Late Roman baths at the site Jablanica in the village of Pleš near Aleksandrovac (drawing A. Matović)

на простору фабрике Слобода у Јездини и др. Са друге стране, насеље у Коловрату развило се у непосредној близини рудника Чадиње и вероватно је имало потпуно другачију административну улогу, вероватно као седиште администарције империјалног домена.

Као особеност касне антике на простору Централног Балкану, у односу на прва два века римске доминације и ситуацију у осталим провинцијама Царства, треба истаћи појаву вила рустика. Таква врста објекта откривена је на локалитетима Јефтића луке у Бајиној Башти (Слика 14), Центар села у Радоињи, Обале у Прилипачком пољу, Луке у Бакионици, Духов До у Засељу, локалитетима Аниште и Аксентијевића куће у околини Пожеге, Црквине у Мачковцу код Крушевца и на локалитету Бабићке градине у Велућу код Трстеника. Сви ови локалитети налазе се у оквиру империјалних домена и њихова појава потврђује да су се у периоду касне антике одиграле одређене промене у економском систему које су проузроковале реорганизацију привредних активности.¹³ У том погледу, посебну пажњу заслужује велико рурално насеље са вилама у Висибаби код Пожеге. Дуго се сматрало да се на овом месту налазио антички *Municipium Mal*, мада новија истраживања

¹³ E. S. Alcock, *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge 1993, 219.

Сл. 4. Налази античких купатила на територији
Завода у Краљеву

Fig. 4. Roman baths on the territory of the Institute in
Kraljevo

наводе на другачије закључке. На основу дугогодишњих, не обимних истраживања, највероватније је ово насеље било окренуто пољопривредној производњи – производњи и складиштењу житарица, што потврђује и простор његове шире околине који је погодан за земљорадњу. Посматрајући рељеф и педолошки потенцијал предметног простора, као и положај касноантичких локалитета и њихов садржај, закључујемо да су такве активности биле могуће и у долинама великих река попут Велике и Западне Мораве, као и на уским појасевима речних тераса Ибра, Расине, Рзава, Лима, Дрине и др.

Како је античка привреда углавном била индиректно или директно повезана са експлоатацијом и прерадом руде, претходно поменуте промене у

пејзажу односе се и на изградњу пратећих објеката значајних за живот становништва рударских домена попут купатила односно терми. Налази купатила у касноантичким провинцијама на тлу Србије су бројни. Подижу се и уз приватне виле, царска имања, у оквиру путних станица (*mansiones*), мањих насеља (*vici, pagi*), војних логора (*castra, castella, praesidia*) или градова (*municipii, coloniae*).¹⁴ На територији Завода, римска купатила су откривена у центру Чачка (Сл. 4 и 5) и оближњем селу Бељина (Сл. 4), као и на локалитетима Јабланица у селу Плеш код Александровца (Сл. 3 и 4) и Обале у Прилипачком пољу код Пожеге (Сл. 4). Изградња оваквих објеката у близини рударских насеља, канаба или у оквиру вила, сведочи о културној трансформацији, односно о прихватању и упражњавању типично римске праксе, што би се у најширем смислу подвело под процес романизације, а такође сведочи и о степену урбанизације простора.¹⁵

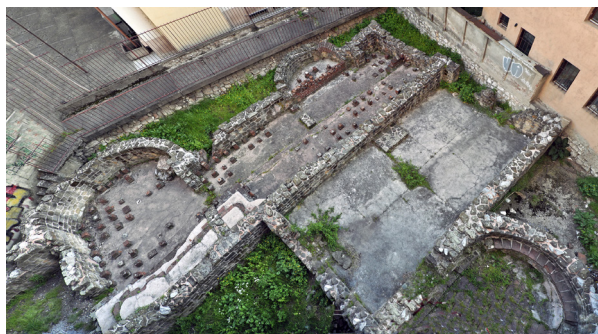
Основни предуслов за урбанизацију провинције засигурно чини изграђена и сигурна путна мрежа од које су у многоме зависили односи и узајамне везе појединих градских центара и привредни развој појединих крајева. Путне комуникације су такође обезбеђивале и бољу ефикасност цивилне и војне управе као и економску експлоатацију појединих подруча. На предметној територији, поред путева нижег реда који су спајали мања насеља и привредне центре, постојали су и путеви вишег реда који су

¹⁴ Више М. Марић, Касноантичка купатила.

¹⁵ Исто.

Сл. 5. Локалитет Римске терме у Чачку (фото М. Бојовић)

Fig. 5. Archaeological site of Roman Spa in Čačak (photo M. Bojović)

Сл. 6. Локалитет Небеске столице на Кopaоникy (фото Д. Анђелковић)

Fig. 6. Archaeological site of Nebeske stolice on the mountain Kopaonik (photo D. Andjelković)

повезивали провинције или области Царства. Тако је насеље у Висибаци код Пожеге било изграђено на повољном терену, на ивици пожешке котлине, непосредно уз пут који је повезивао средње Поморавље са Босном и Приморјем. Траса тог пута одвајала се од важне комуникације Мезије (Наисус - Виминациум – Хореум Марги) и кретала се према западу долином Западне Мораве до данашњег Чачка, одакле је преко Јездине и Негришора, заобилазећи Овчарско-кабларску клисуру, силазила у висини Тучкова, одакле је пут улазио у пожешку котлину и даље према Ужицу, Стапарима, Врутцима, Биоски и Кремнима повезујући се са насеобинама око данашње Бајине Баште и даље са рударским дистриктом Домавије. На основу археолошких трагова изгледа да је ова траса могла ићи Лужничком долином преко Карана, затим Рибашевине и Сече Реке, одакле је изнад Костојевића силазила до Рогачице, где је део римског пута поуздано утврђен. Одавде се пут рачвао у два правца, један који је ишао низ долину Дрине према Љубовији и даље према Домавији и други, који се кретао уз Дрину повезујући насеља у околини Бајине Баште и насеље код Склана. Знатно је теже утврдити трасу пута који је насеље код Пожеге и крајеве око Ужица повезивао са југозападном, односно подручјем око Радоиње, Нове Вароши и Пријепоља. Како по свему изгледа, са трансверзале исток-запад од Ужица одвајао се један крај који је ишао преко златиборске висоравни, али се његова траса на жалост може пузданије пратити само до Мачката и Чајетине, одакле даље нема поузданих археолошких трагова који би је документовали. Каницов податак о римском кастелу и траси пута у селу Рожанству, можда указује на даљи могући смер према Новој

Сл. 7. Касноантичка базилика на Трговишту испод Раса (фото Г. Гаврић)

Fig. 7. The late roman basilica in Trgovište near the fortress of Ras (photo G. Gavrić)

Вароши одакле се преко Акмачића и Радоиње укључивао у трансверзалу Сјеница - Комине. Наведеној мрежи путева, која је у извесном смислу доста хипотетична, треба додати и пут Сирмијум – Ad Drinum регистрован на Табули Пеутингериани који се даље такође везује за рудничку област Домавије.

Још једна античка комуникација на овом простору био је познати пут који је повезивао обале источног Јадрана са територијом средње Босне и даље са јужним Балканом, тј Скупима. Највероватније је да је од данашњег Новог Пазара, траса пута ишла преко планине Рогозне у долину реке Бањске, даље ка античким насељима у околини *Municipii DD* где прелази реку Ибар и преко Косова поља и дуж реке Ситнице, те Лепенца и рудонских области Качаника настављао према Скупима.

Пратећи познате путне правце и убицирајући локалитете на њима, примећује се велики број утврђених насеља градинског типа. Основна функција градинских насеља – утврђења била је контрола територије, односно насеља, путева и ресурса. Посаду утврђења чинила је војска одговорна за обезбеђивање мирног развоја и ефикасног функционисање целокупне управе. Услед нестабилности 3. века и све чешћих упада варвара, као и сталне опасности од стране пљачкаша и разбојника на путевима и кланцима у брдовитим пределима, утврђења добијају и друге функције. На локалитетима у Рудници и Риђевштици уочени су трагови металуршких активности који сведоче о преносу процеса топљења метала на сигурније, добро брањене позиције, што је потврђено и на локалитету Краку лу Јордан код Бродица у источној Србији.¹⁶ Поред тога, доминантан положај и масивност бедема могли су имати и симболичку представу присуства империјалне власти за робове, заробљенике и све оне који су били *damnati ad metalla*.

Услед учесталих варварских продора током 5. и 6. века, многи рудници су разорени услед чега долази до прекида у експлоатацији метала. У наредном периоду забележена су неуспешни покушаји од стране освајача да оживе рад појединих рудника. Таква неуспешна ситуација позната је код Острогота са рудницима гвожђа у Далмацији, јер им је за успешност

¹⁶ М. Tomović, 1987. *Kraku - lu Jordan*, *Arheološki pregled* 1986, (Београд 1987), 186-187; Исти, *Kraku Lu Jordan and gold mining and metallurgy in antiquity*, *Starinar* L, (Београд 2000), 155-185.

недостајало знање, обучена радна снага и сређене политичке прилике. Јустинијанова настојања да Царству поврати провинције Илирика и да их реорганизује (од 530. год.) укључила су и покушаје обнове рударства северног Балкана. Неуспех Јустинијанових наследника да одбране Илирик од напада Авара и Словена означио је, не само крај антике већ и крај античког рударства на овом простору.¹⁷

Сл. 8. Део камене пластике са локалитета црквене порте у Бељини код Чачка (фото М. Бојовић)

Fig. 8. Fragment of the stone capital from the site of the Church yard in Beljina near Cacak (photo M. Bojovic)

Заштита наслеђа, проблеми и последице

Посматрањем свеобухватног рада Завода у Краљеву, јасно је да су велики истраживачки пројекти били усмерени ка средњовековном наслеђу: манастирски комплекси, цркве и средњовековне фортификације. Проучавање средњовековне баштине условљено је чињеницом да територија Завода обухвата простор Старе Рашке, језгра из кога се развила средњовековна српска држава и на којој су, касније током 14. и 15. века настала нека од најзначајнијих архитектонских остварења моравске Србије. Имајући на уму да је средњовековно наслеђе југозападне Србије доминантно, а његов допринос цивилизацијском развоју признат уписом на Листу светске културне баштине Унеска, треба реално сагледати могућности ревитализације античког наслеђа са крајњим циљем његовог материјалног очувања.

Дугогодишњим радом у сфери заштите наслеђа, ауторке текста издвајају следеће проблеме у очувању античког и касноантичког наслеђа:

1. Запуштеност археолошких налазишта, односно непостојање јасно дефинисаног корисника добара.

2. Непрепознавање значаја наслеђа од стране савремене заједнице, односно губитак колективног сећања на наслеђе.

3. Доживљавање баштине као кочничара савременог напретка.

Узроци и последице ових проблема имају заједнички корен у дугогодишњем одсуству вредносне везе појединца и заједнице према наслеђу. Честе миграције становништва узроковале су губитак сећања и односа према окружењу, чиме је простор доживљен као чиста природна творевина, пасимитимипејзажобликованвишевековнимделовањемчовека на природу. Миграције село-град резултирале су депопулацијом руралних средина. Та пресељења су подразумевале расељавање становништва због ратних сукоба и потреба за бољим животом и резултирала су микроетничким променама и насељавањем становништва на нове просторе без изграђеног и сачуваног односа према затеченим вредностима, односно

¹⁷ S. Dušanić, *Antičko rudarstvo*, Rudarstvo Jugoslavije, ur. I. Ogorelec, (Zagreb 1982), 122.

Сл. 9. Део ранхришћанске цркве на локалитету Дуб у Малој Врбници (фото М. Марић)

Fig. 9. View of the Early Christian church at the site Dub in Mala Vrbnica (photo M. Marić)

наслеђу. Расељавањем становништва из сеоских средина резултирало је губитком сећања на историјски важна места. Овакво стање колективне свести отвара простор за девастацију баштине услед масовних инфраструктурних радова и експлоатације сировина. Посебно је сложена ситуација у урбаним подручјима где се испод савремених насеља налазе остаци античке материјалне културе (Ужице, Чачак, Ариље). Могућност заштите археолошких слојева или њихова конзервација и презентација *in situ* готово је данас немогућа.

Посматрајући карту до сада познатих и прецизно убицираних античких локалитета (Сл. 2) уочава се изузетан потенцијал за презентовање археолошких добара југозападне Србије, где успостављање одрживог развоја наслеђа може омогућити вишеструки допринос развоју друштва и економије. Па, ипак на званичној карти Туристичке организације Србије

не постоји ни једно археолошко налазиште убележено на делу територије Републике Србије који покрива Завод у Краљеву. Проматрајући даље туристичку карту, туризам у овом делу државе заснива се на промоцији бањског и планинског туризма, а у понуди су и средњовековна утврђења и манастирски комплекси и цркве. Могућност традиционалне презентације откривених археолошких остатака на територији Завода за сада имају само локалитети који су великим делом истражени и конзервирани: римске терме у Чачку (Сл. 5), цркве на небеским столицама на Копаонику (са старијим објектом из 3. века) (Сл. 6), у Новопазарској Бањи, на Трговишту испод Раса (Сл. 7), на локалитету Дуб у Малој Врбници код Бруса (Сл. 9) и у склопу манастирских комплекса у Градцу (Сл. 10) и Рачи (Сл. 11), градинска насеља попут Градине на Јелици (Сл. 12), Постоње код Новог Пазара (Сл. 13) и Радаљево/Трешњевица код Ариља, као и вила рустика на локалитету Јефтића луке у Бајиној Башти. Не узимајући за пресудно стање у коме се тренутно налазе археолошки локалитети, покушаћемо да сагледамо њихове потенцијале на основу њихове видљивости према садржајима из непосредне околине, као и кроз њихов просторни распоред са нагласком на доступност. Као важан потенцијал треба издвојити да се већина, до сада конзервираних или истражених локалитета, налази у близини или унутар активних градских језгара (Чачак, Нови Пазар,

Сл. 10. Касноантичка црква у склопу манастирског комплекса Градца (фото Д. Анђелковић)

Fig. 10. The Late Roman basilica within the Monastery of Gradac (photo D. Anđelković)

Сл. 11. Касноантичка црква у склопу манастира Рача (фото З. Домановић)

Fig. 11. Late Roman Church within the Rača monastery (photo Z. Domanović)

Рашка и Бајина Башта) или познатих туристичких дестинација (планине Копаоник и Тара, бање, река Дрина и др.). Из наведеног се закључује да се ради о локацијама приступачним заједници или посетиоцима.

Податак да на туристичкој карти Србије није означено ни једно археолошко налазиште са територије Завода у Краљеву свакако не одговара ситуацији на терену, али сигнализара и указује на однос према античком и праисторијском наслеђу упркос чињеници да су период после Другог светског рата обележили велики истраживачки радови, који су делимично обухватили и територију југозападне Србије. Ова истраживања углавном су била оријентисана према средњовековним наслеђу (манастирски комплекси, цркве и средњовековни градови). Међутим, делимично као последица инфраструктурних радова, делимично због назнака да се ради о великим урбаним језгрима, започета су истраживања античких и касноантичких локалитета (Коловрат, Терме у Чачку, Градина на Јелици, комплекс у Висибаби, Базилика у Новопазарској Бањи, Маскаре код Варварина и Небеске Столице на Копаонику). Ограничен прилив средстава, проблеми са власничким односима, као и непотпуни резултати почетних истраживања делимично су успорили, односно зауставили први истраживачки и конзерваторски полет.

Вишедеценијско искуство је показало да опстанак истражених археолошких налазишта у највећој мери зависи од јасно дефинисаног управљача. Непостојање корисника или управљача је довело до запуштања

Сл. 12.
Конзервирани
делови архи-
тектура објекта
6 на локалитету
Градина на
Јелици (фото
М. Матовић)

Fig. 12.
Preserved parts
of the archi-
tecture of the
building 6 at the
site Gradina na
Jelici (photo M.
Matović)

локалитета, а последица је невидљивост налазишта на подручју Западне Србије, како у културном, тако и у економском смислу. Археолошки локалитет Римске терме (Сл. 5) који је смештен у урбаном језгру модерног Чачка, од тренутка открића 1970. године, а затим и конзервације 1975. године, није добио своје место у туристичкој понуди града, нити је постао идентитетски белег у животу локалног становништва. Истраживање и конзервација овог локалитета, без јасно дефинисаног места у животу активног града, чине се као компромисно решење између државе која је имала улогу да штити и државе која је желела модернизацију и урбанизацију центра. Затвореност терми према центру модерног града Чачка - градском шеталишту и административном језгру и вандализам становника зграде која се наслања на терме, јасно сведочи о односу становника Чачка према овом добру, што представља прави пример односа друштва према наслеђу данас. Римске терме су један од четири пројекта на нивоу Србије који су прошли процене садашњег стања и могућности и имају израђену документацију по методологији IRPP/SAAH.¹⁸ У току израде документације постало је јасно да је партнерство са стејкхолдерима, на првом месту локалном самоуправом, привредницима и становништвом од изузетног значаја за успех рехабилитације и успостављања система вредности наспрам терми. Усаглашавање потреба становника модерног града са његовом сложенom историјском прошлoшћу представља изазов који може бити разрешен само заједничким деловањем различитих категорија стручњака са локалном самоуправом и грађанима као покретачком снагом. Позиционирање Терми

¹⁸ План интегрисаних пројеката рехабилитације/Преглед архитектонске и археолошке баштине" (IRPP/SAAH). IRPP/SAAH утврђен је 2003. од стране председника Европске комисије и европског комесара за образовање и културу и уклопљен је у Регионални програм Савета Европе за културну и природну баштину у Југоисточној Европи (RPJIE). „Љубљански процес II: Рехабилитација наше заједничке баштине" наставак је програма Савета Европе и Европске комисије.

према археолошким локалитетима у њиховој непосредној околини, јасно дефинисање античког и касноантичког урбанизма на територији Чачка као и стварање вредносног односа према њему, допринеће престанку физичке и формално-правне девастације баштине у будућности. Непрепознавање и занемаривање наслеђа на примеру Римских терми у Чачку представља опште место, а слична је или чак лошија позиција налазишта Коловрат у Пријеполу, Базилике у Новопазарској Бањи или локалитета Јефтића Луке код Бајине Баште. Чињеница да Новопазарска Бања представља активно бањско лечилиште које је смештено на рубу урбаног градског језгра Новог Пазара говори о могућности ревитализације локалитета са базиликом где су археолошка истраживања показала да је на овом простору, у римском периоду подигнуто светилиште, а током касне антике базилика. Недалеко од локалитета Базилика смештено је археолошко налазиште Стара Бања. Налазиште није систематски истраживано, али је сондажним истраживањима, као и на основу случајних налаза, на овом простору такође потврђен антички и касноантички слој. Податак да старији истраживачи на простору Бање још позиционирају и остатке насеља као и некрополе уз термалне изворе сведочи о замисли и активностима урбанизације простора првобитних градитеља. Свест о континуитету употребе Новопазарске Бање: античко светилиште и терме –турски хамам-бањско лечилиште, данас не постоји ни код локалног становништва, нити код надлежних органа власти у локалној самоуправи. Такво стање се примећује у већини бања на предметној територији које су постале привлачан ресурс за покретање здравственог туризма црпећи природни потенцијал места а занемарујући културно наслеђе.

Потенцијали, ревитализација и јачање односа са заједницом

Поновно стварање вредности баштине кроз промоцију, тренутно је једини успешан начин очувања археолошког наслеђа, имајући на уму одредбе Конвенције о заштити археолошког наслеђа, ревидирана (1992).¹⁹ У преамбули Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа²⁰ говори се о употреби наслеђа, промишљено, као ресурса одрживог развоја и квалитета живота у друштву које се непрекидно развија. Дакле, одрживи развој не подразумева само туристичку промоцију наслеђа, односно наслеђа као туристичког ресурса већ сагледава наслеђе као основ за стварање заједнице повезане и препознатљиве по природном и културном окружењу. Ревитализација баштине преко туристичке понуде сагледава се, кроз конвенције данас, само као њен сегмент. Јачање односа вредности заједнице према наслеђу, и бенефити које заједница може имати од наслеђа које се налази у њеном окружењу, са друге стране препознају се као многоструки. Наглашава се важност јачања друштвене кохезије

¹⁹ Конвенција о заштити археолошког наслеђа, ревидирана (1992), *Службени гласник РС*, 42/2009.

²⁰ Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (2005), *Службени гласник РС* 1/2010, преамбула.

Сл. 13. Конзервирана архитектура на локалитету Постење код Новог Пазара (фото В. Видосављевић)

Fig. 13. Preserved architecture at Postenje fortress near Novi Pazar (photo V. Vidosavljević)

неговањем осећаја заједничке одговорности према местима у којима људи живе.²¹ Са тим у вези подстиче се стварање заједница које се састоје од појединаца који вреднују одређене аспекте културног наслеђа и који желе да у оквиру јавног деловања одрже и пренесу то наслеђе на будуће генерације. Однос заједнице према наслеђу, без обзира да ли се ради о становништу из руралних или градских целина, свакако би требало да буде део опширније социолошке студије поткрепљене примерима добре и лоше праксе, као и могућим путевима решења. Један од начина је повезивање касноантичког са средњовековним наслеђем, које већ добро позиционирано у туристичкој понуди и у свести становништва. Најбољу полазну основу за заједничку промоцију имају вишеслојни археолошки локалитети попут манастира Градац, комплекса Светог Ахилија у Ариљу или Манастира Рача код Бајине Баште, где испод постојећих средњовековних комплекса леже слојеви IV и V века²² који су делимично видљиви у оквиру порти.

Промоција градинских насеља као видиковаца може да има позитивни ефекат, без обзира на одуство конзервираних структура. Уз помоћ нових технологија и промоцијом спортског туризма – пешачке стазе, бизиклизам, излетишта, односно паметно осмишљавање садржаја у руралним подручјима, без обзира да ли су већ познати као развијена туристичка регија или је садржај директно намењен локалном становништву, има све предиспозиције успеха.

²¹ Исто, чл. 8, в.

²² Дobar пример експлоатације античке културне баштине кроз развој културног туризма представља пројекат Путевима римских царева, <http://www.serbiaecotour.rs/sr/zasticena-podrucja/djerdap/kultura/putevima-rimskih-imperatora> или ARCHEST: Едукација посетилаца археолошких локалитета дуж римског пута Аквијела-Емона-Сирмијум-Виминацијум, <http://www.kreativnaevropa.rs/lat/2015/10/26/archest-edukacija-posetilaca-arheoloskih-lokaliteta-duz-rimskog-puta-akvileja-emon-sirmijum-viminacijum/>

али гарантује успех у сегменту стварања и грађења односа савременог човека према простору и наслеђу. Ипак, иако све наведено захтева незнатна улагања, успех целокупне идеје зависи од спремности локалних самоуправа да јасно одреди управљача одређеним добром.

Други пример је локалитет Небеске столице који се налази на око 1800 м надморске висине, у оквиру Националног парка Копаник (Сл. 6,15). Чињеница да је локалитет у целости истражен и конзервиран потврђује да би могао да постане значајан сегмент летње понуде планине. Податак да су овде откривени остаци ранохришћанске базилике са мозаиком говори о његовом значају. Положај локалитета је вешто изабран тако да се са њега пружа поглед према градинским утврђењима на источним падинама Копаника, остацима старих рударских копова и металуршким пунтовима све од састава Јужне и Западне Мораве и Шар планине на југу. Све ово говори о могућностима стварања времеплова са нагласком на реконструкцију рударске историје планине Копаник у касној антици. Небеске столице, археолошки локалитет, спомиње се у једној реченици на званичној интернет страници Националног парка Копаник,²³ док се на званичној туристичкој интернет страници планине²⁴ уопште ни не спомиње. На сајту Националног парка Копаник, у оквиру пешачке туре, постоји податак да се на траси стазе према стенама познатим као Небеске столице налази локалитет Црквине. На основу тако штуре информације планинари ће вероватно бити изненађени величином и изгледом овог комплекса. Са друге стране јасно је да ће услед мањка информација и садржаја бити изгубљено интересовање за посету (путокази, информационе табле, шири контекст: реконструкција система античког рударења, геолошка прошлост планине и др.). Треба истаћи чињеницу да више малих сарчаја на једном простору доприносе његовој атрактивности и испуњењу потенцијалног времена које би посетилац издвојио да проведе на одређеном простору. Стварање додатних садржаја који ће, уз природне погодности планине, промовисати културно наслеђе Копаника, уз јако мала улагања, одличан су модел успостављања одрживог развоја подручја. Па ипак, као што је већ речено, почетни проблем представља непостојање јасно дефинисаног управљача и договореног односа са власником имања око одржавања локалитета и прилазне стазе. Изненађујућа је незинтересованост Националног парка за промоцију културног наслеђа које се налази у његовом склопу. Чињеница је да ће оштри временски услови допринети пропадању постојеће конзервиране архитектуре, те ће се јавити поновна потреба за улагањем, које очекује иста прича кроз двадесет година уколико Национални парк Копаник или хотелијери не спознају бенефите попут повећања посетиоца кроз употпуњавање туристичке понуде укључивањем културног наслеђа планине.

²³ <http://npkopanik.com/leto/lokaliteti/nebeske-stolice> „Истом стазом вратити се до раскрснице и наставити земљаним путем (изохином испод мањих тресава), који води до археолошког локалитета „Црквине (у фази истраживања)“

²⁴ <http://www.kopanik.rs>

Уместо закључка

Маргинализација наслеђа, односно тренд занемаривања и заборавља, као и свесне девастације и нестајања археолошког културног наслеђа у потпуности је у супротности са основним принципима *Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (ревидирана)* Малта 1992. године, по којима оно представља извор европског колективног сећања.²⁵ Ово истичемо, будући да промоција античког наслеђа позитивно утиче на перцепцију модерне државе Србије у међународној јавности, јачајући свест о заједничкој прошлости европских народа, о преплитању култура и утицаја. *Фаро конвенција*, односно Оквирна конвенција о вредности културног наслеђа за друштво подстиче јачање колективне и појединачне одговорности за очување наслеђа. Међународне конвенције предвиђају учешће локалних заједница у процесима валоризације наслеђа и његовог мапирања, што је од изузетног значаја за правилно укључивање баштине у савремени живот.²⁶ Нагласак на заједници повезаној културним наслеђем и традицијом, од изузетне је важности, нарочито ако се у обзир узме аспект деловања појединаца на очување различитих аспеката баштине, као и преношење свести о њеној важности и значају на будуће генерације.²⁷ Традиционално поимање континуитета везано је за националну припадност, док је модерно схватање традиције много шири и комплекснији појам. Идентитет се ствара кроз простор и време. Природно окружење има битну улогу у формирању индивидуалног и колективног идентитета становника једног места, као и културног образаца у коме се појединац развија. Стварање духовне везе и вредносног обрасца према наслеђу чини се надреалним у земљи која још увек има проблем за основним постулатом међународних конвенција о културном наслеђу – императив материјалног очувања наслеђа. Изузетно је важно стварање заштићених подручја која ће бити сачувана за будуће генерације, као и јачање свести о вредности тих подручја за заједницу. Наиме, стручна јавност често уме да занемари оне слојеве наслеђа које сагледава заједница. Стављањем баштине на својеврсни пиједестал често се губи нит која га повезује са појединцем. Она дакле остаје изван заједнице која га треба баштинити те стварање таквог односа заправо засада и не постоји. Многострукост контекста који се успостављају између споменика и околине последица је не само различитости околних садржаја, већ и слојевитости самих споменика (просторно-естетски, функционални, идејни, психолошки итд.). Треба деловати промишљено, јер на крају остају само расути фрагменти керамике како на почетку рече цитат...

²⁵ Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа, ревидирана (1992), чл. 1.1.

²⁶ С. Вујовић, Интегративна заштита просторне културно-историјске целине тврђава и подграђе Бач, *Урбана регенерација заштићених амбијенталних целина у контексту одрживог развоја – подграђе тврђаве Бач*, Београд 2011, 108.

²⁷ Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа, ревидирана (1992), чл. 26.

Marija Aleksić Čevrljaković, Marija Marić

(Institute for the Protection of Cultural Heritage in Kraljevo)

HERITAGE ON THE MARGIN. FORGOTTEN LATE ANTIQUITY IN THE
TERRITORY OF THE INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL
HERITAGE IN KRALJEVO

The network of institutes for the protection of cultural heritage was established throughout the Republic of Serbia in the second half of the twentieth century. Until today the main function of these institutes is the preservation, protection and presentation of cultural heritage. The territorial jurisdiction of the Institute in Kraljevo covers the area of almost the entire southwestern quarter of the Republic of Serbia, ie. four administrative districts (Raska, Rasina, Zlatibor and Moravica). From the institutional beginnings of 1965 until today, the activity of this institution was marked by great and significant research works that were mostly oriented towards the medieval architectural heritage (monasteries, churches and cities). Researching the medieval heritage was conditioned by the fact that the territory of the Institute encompasses the area of Stara Raška, nucleus from which the medieval Serbian state developed, and on which, later in the 14th and 15th centuries, some of the most important architectural monuments of Moravian Serbia were erected. Due to the importance of this territory for the national identity of the Serbian people, the material culture that originated from other periods unintentionally remained marginalized in the shadow of the magnificent medieval achievements. This paper aims to accentuate rich historical past of this part of Serbia, with a special emphasis on late antiquity. The importance of the central Balkans in the antiquity is based on geostrategic position and mineral wealth. Quality and quantity of ores were one of the main reasons for the imperial occupation of this area and establishment of administrative system in order to efficiently exploit and refine ore, and further transport into other parts of the Empire. The material culture of this period, shown through settlements, villas, necropolises, fortresses, mines, metallurgical centers, etc. indicates that this part of the land represented an important part of the Roman Empire in a social, economic and political sense. This historical setting left us numerous material traces that have been presented in this paper considering the possibilities for their protection and presentation in accordance with modern principles of the heritage preservation. A special aspect of the work deals with the relationship between the local population towards late Roman heritage and the possibilities and limitations of its revitalization, considering its position, that is, its spatial distribution, but also considering the needs of modern life. The inadequate position of late antique heritage in this territory has roots in the common basis, which are manifested in the lack of a value link between the individual and the community towards heirloom. Strengthening the relationship between the community and the heritage is of the highest importance, also seeing the benefits that the community can derive from it are perceived as multiple. The importance of strengthening social cohesion is emphasized by nurturing a sense of shared responsibility towards the places where people live. The ultimate goal of this paper is to consider the possibility of incorporating Late antique heritage in the official touristic offer of Serbia, but also in the everyday life of the community. All this taking into account other cultural and natural resources of this particular region, aiming to revitalize the concept of sustainable development, which is a comprehensive approach to the study, preservation and presentation of heritage.